

Konteksty diagnozy profilaktycznej w perspektywie wybranych programów profilaktyki uniwersalnej

ADRIANNA SARNAT-CIASTKO

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie
ORCID: 0000-0003-0505-2128

KAROLINA KMIECIK-JUSIĘGA

Akademia Ignatianum w Krakowie
ORCID: 0000-0002-2483-3619

Wprowadzenie

Od 1999 roku istnieje nałożony na szkoły obowiązek tworzenia i implementacji programu wychowawczego¹, który to, zgodnie z założeniami ustawodawców, winien być zaplanowanym procesem, otwartym na zmiany, wprowadzającym „profilaktykę do stałych zadań szkoły [...]”². W 2002 roku wprowadzono obowiązek tworzenia odrębnego programu profilaktycznego³.

¹ Rozporządzenie MEN z 15.02.1999 r. w sprawie ramowego statutu szkoły publicznej, §2.1, §2.2, Dz.U. z 1999, nr 14, poz. 13; Rozporządzenie MEN z 15.02.1999 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego, Dz.U. z 1999, nr 14, poz. 129.

² J. Szymańska, *Szkoła jako miejsce realizacji działań profilaktycznych [w:] Profilaktyka w środowisku lokalnym*, red. G. Świątkiewicz, Warszawa 2002, s. 62.

³ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 26 lutego 2002 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz.U. 2002 nr 51 poz. 458.

Ustanowienie takiej konieczności zainauguowało proces koncentrowania uwagi szkół na aktywności profilaktycznej, rozumianej jako „wieloaspektowa interwencja korygująca niedostatki wychowania”⁴, przy czym od roku szkolnego 2017/2018 szkoły zostały zobligowane do pogłębienia tej aktywności poprzez tworzenie wspólnego programu wychowawczo-profilaktycznego⁵. Ten ma powstawać „na podstawie wyników corocznej diagnozy w zakresie występujących w środowisku szkolnym potrzeb rozwojowych uczniów, w tym czynników chroniących i czynników ryzyka, ze szczególnym uwzględnieniem zagrożeń związanych z używaniem substancji psychotropowych, środków zastępczych oraz nowych substancji psychoaktywnych”⁶. Przeprowadzenie rozpoznania potrzeb i zasobów tkwiących w samych uczniach czy szerzej: w ich środowisku szkolnym i pozaszkolnym, pozwalać ma na dobór odpowiednich, skutecznych działań profilaktycznych, które same w sobie winne podlegać ewaluacji. Nakreślenie takiego schematu działań pokazuje jednak to, że na szkołę nałożone zostały dodatkowe, wymagające specjalistycznej wiedzy, aczkolwiek uzasadnione obowiązki, którym niełatwo sprostać. W tej sytuacji istotnym wsparciem dla szkoły okazuje się System Rekomendacji Programów Profilaktycznych i Promocji Zdrowia Psychicznego, który gwarantuje standaryzację programów przeznaczonych do realizacji w systemie edukacji oraz udostępnia samorządom i placówkom oświaty dane na temat możliwości realizacji profesjonalnych działań zapobiegającym zachowaniom ryzykownym dzieci i młodzieży⁷.

Celem niniejszej publikacji jest dokonanie wglądu w wybrane zasoby wskazanego systemu, które są związane z opisem konkretnych programów profilaktycznych na poziomie uniwersalnym. Na podstawie badania dokumentów opublikowanych w przestrzeni wirtualnej, poprzez wykonanie analizy treściowej

⁴ Z. Gaś, *Profilaktyka w szkole [w:] Profilaktyka w szkole. Poradnik dla nauczycieli*, red. B. Kamińska-Buśko, J. Szymańska, Warszawa 2005, s. 14.

⁵ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej, Dz.U. z 2017 r., poz. 356.

⁶ Ustawa Prawo oświatowe, Dz.U. z 2017 r., poz. 60, art. 26.

⁷ *O systemie rekomendacji*, <https://programyrekomentowane.pl/strony/o-systemie-rekomendacji>, 116 [15.10.2022].

i formalnej⁸ opisów programów rekomendowanych przyjętych do realizacji w ramach profilaktyki uniwersalnej, zostanie zweryfikowana obecność w nich czynników chroniących. Ich wyodrębnienie w analizowanych źródłach wtórnych⁹ pozwoli wskazać ostatecznie na kluczowe obszary, które są punktem odniesienia dla dokonywanej w szkołach diagnozy zachowań, będącej podstawą dla projektowania działań pedagogicznych¹⁰.

Profilaktyka uniwersalna jako przestrzeń pracy pedagogicznej

Podejmowanie działalności profilaktycznej w przestrzeni szkolnej wiąże się bez wątpienia z koniecznością stworzenia interdyscyplinarnego obrazu placówki i tworzących ją relacji interpersonalnych. Profilaktyka staje się drogą, której celem jest budowanie dobrostanu osób tworzących szkołę, na podstawie zasobów tego miejsca, przy równoczesnym dostrzeżeniu jego niedostatków. Kluczowe okazuje się tutaj rozróżnienie granic między wychowaniem a profilaktyką. Te aktywności, zdaniem Zbigniewa Gasia, mają odrębne cele. Podczas gdy „celem wychowania jest dojrzały człowiek, celem profilaktyki jest kompensowanie niedostatków wychowawczych. Oba te procesy są jednak ze sobą ściśle powiązane, gdyż wychowanie pełni rolę nadrzędną, nadającą profilaktyce sens; profilaktyka tworzy zaś warunki do sprawnego przebiegu procesu wychowawczego i umożliwia realizację celów wychowawczych”¹¹. Zatem dynamiczne współistnienie profilaktyki i wychowania dotyczy każdego ucznia, jako uczestnika życia szkoły, stając się tym samym zjawiskiem uniwersalnym. Ta perspektywa znajduje swoje przełożenie w ofercie skierowanej do szkół przez System Rekomendacji Programów Profilaktycznych i Promocji Zdrowia Psychicznego, który działa na poziomie krajowym od 2010 roku.

Stworzenie Systemu Rekomendacji Programów Profilaktycznych i Promocji Zdrowia Psychicznego stanowiło owoc podjętych prac przez cztery ówczesnie funkcjonujące krajowe instytucje: Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania

⁸ Por. D. Kubinowski, *Jakościowe badania pedagogiczne. Filozofia – metodyka – ewaluacja*, Lublin 2011, s. 219.

⁹ Por. K. Rubacha, *Metodologia badań nad edukacją*, Warszawa 2008, s. 157.

¹⁰ E. Wysocka, *Diagnostyka pedagogiczna. Nowe obszary i rozwiązania*, Kraków 2013, s. 43.

¹¹ Z. Gaś, *Profilaktyka w szkole*, Warszawa 2006, s. 33.

Narkomanii, Państwową Agencję Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Ośrodek Rozwoju Edukacji oraz Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie¹². Te, z uwagi na lawinowy wzrost obecności różnorodnych projektów profilaktycznych adresowanych do szkół od lat 90., które to lata Joanna Szymańska określa mianem „dekady profilaktycznej”¹³, poszukiwały rozwiązań, mających na celu dokonywanie weryfikacji jakości proponowanych w tym zakresie działań. System Rekomendacji oznaczał bowiem przejście każdego zgłaszanego programu przez ściśle określoną procedurę recenzji, która zwracała uwagę na jego jakość merytoryczną, praktyczną, zgodność celów z zadaniami, ale także skuteczność weryfikowaną w procedurze ewaluacji. Tym samym ocena ekspertów pozwoliła ustalić zasadność obecności danego programu wśród programów rekomendowanych na jednym z trzech poziomów: programu obiecującego (poziom 1), dobrej praktyki (poziom 2) i programu modelowego (poziom trzeci)¹⁴. Warto zaznaczyć, że podjęcie wysiłku uzyskania statusu programu rekomendowanego, który w praktyce oznacza możliwość jego finansowania nie z subwencji oświatowej i środków własnych szkoły, a budżetu przeznaczanego w gminach na profilaktykę, dla realizatorów danego programu nie jest jednorazowe. Rekomendacja przyznawana jest bowiem na określony czas i wymaga odnowienia, co oznacza poddanie programu ponownej ewaluacji.

Opisana powyżej procedura zapewnienia jakości programów profilaktycznych, z których mogą skorzystać szkoły, ma jednocześnie drugi wymiar związany z grupą odbiorców, a także strategią działania. Tutaj wyróżnić można cztery perspektywy (poziomy):

1. promocji zdrowia psychicznego, w przestrzeni której działania przeznaczone są dla całej populacji, a ich celem jest wsparcie jej dobrostanu psychicznego oraz kompetencji interpersonalnych;
2. profilaktyki uniwersalnej, skierowanej również do wszystkich osób, która ma przeciwdziałać podejmowaniu ryzykownych zachowań bądź też opóźnieniu ich inicjowania;

¹² Obecnie Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii i Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych zostały zintegrowane w Krajowe Centrum Przeciwdziałania Uzależnieniom.

¹³ J. Szymańska, *Szkoła jako miejsce...*, op. cit., s. 50.

¹⁴ Por. A. Radomska, *System rekomendacji programów profilaktycznych i promocji zdrowia psychicznego* [w:] *Rekomendowane programy profilaktyki uzależnień*, Warszawa 2016, s. 5–6.

3. profilaktyki selektywnej, odnoszącej się już do odbiorców żyjących w obecności czynników ryzyka lub okazjonalnie podejmujących zachowania ryzykowne;
4. profilaktyki wskazującej, skierowanej do osób podejmujących zachowania ryzykowne w znacznym stopniu i wymagającej podjęcia interwencji umożliwiającej ich powrót do zdrowia.

Co istotne, z punktu widzenia niniejszego rozdziału, wśród obecnie wskazanych przez System Rekomendacji 27 programów profilaktycznych, 17 spośród nich stanowią programy z obszaru profilaktyki uniwersalnej. Świadczyć to może w dużej mierze o tym, iż twórcy programów mają świadomość korzyści podejmowania aktywności profilaktycznych, które przede wszystkim powinny mieć charakter uprzedzający, pozwalający na minimalizowanie negatywnych konsekwencji danych zachowań¹⁵ w całej populacji „[...] bez względu na stopień ryzyka występowania zaburzeń zdrowia psychicznego i zachowań ryzykownych”¹⁶. W literaturze przedmiotu, gdzie dokonuje się analizy tego poziomu działań zapobiegawczych, podkreśla się, że:

- ma on charakter anonimowy, w grupie docelowej mogą znaleźć się osoby z grupy dużego ryzyka bez ujawniania się (mając tym samym szansę np. na modelowanie zdrowych postaw społecznych);
- jest on bardziej dostępny dla odbiorców (programy są realizowane najczęściej w szkołach);
- ma on relatywnie niższe koszty realizacji, co oznacza, że jest bardziej ekonomiczny dla państwa;
- pozwala bardziej adekwatnie odpowiedzieć na potrzeby szkół zawarte w ich programach profilaktyczno-wychowawczych, poprzez wielość programów rekomendowanych;
- dostarcza zweryfikowaną naukowo wiedzę i kompetencję z zakresu profilaktyki;
- bazuje na czynnikach chroniących, wzmacniając tym samym już istniejący potencjał jednostki¹⁷.

¹⁵ Por. K. Ostaszewski, *Kompendium wiedzy profilaktyce* [w:] *Jak zadbać o jakość w profilaktyce – System Rekomendacji Programów Profilaktycznych i Promocji Zdrowia Psychicznego*, red. K. Ostaszewski, K. Okulicz-Kozaryn, M.J. Sochocki, M. Sokołowska, J. Szymańska, Warszawa 2016, s. 101.

¹⁶ A. Borucka, K. Okulicz-Kozaryn, *Program Wzmacniania Rodziny. Profilaktyka uniwersalna, selektywna czy wskazująca?* [w:] *Profilaktyka w grupach ryzyka. Działania*, red. M. Deptuła, Warszawa 2010, s. 8.

¹⁷ A. Borucka, K. Okulicz-Kozaryn, op. cit., s. 8–9.

Biorąc pod uwagę powyższe, wartym podkreślenia jest zasięg profilaktyki uniwersalnej, a jednocześnie jej koncentracja na czynnikach chroniących, które stają się wskaźnikiem dobrostanu odbiorców programów rekomendowanych. Czynnikiem chroniącym będą tutaj cechy, sytuacje czy warunki zwiększające odporność jednostki na działanie czynników ryzyka, a zatem na powstawanie zachowań ryzykownych i zaburzeń¹⁸. Wśród nich Krzysztof Wojcieszek (za D. Howkinsem) wymienia: silną więź z rodzicami, sukces w nauce i zainteresowanie nią (zaangażowanie we własną przyszłość i rozwój), praktyki religijne, szacunek dla norm społecznych i autorytetów oraz konstruktywną grupę rówieśniczą¹⁹. Z kolei dla Krzysztofa Ostaszewskiego czynnikami chroniącymi są: „własności indywidualne, relacje z rodzicami i cechy środowiska rodzinnego, wsparcie środowiska pozarodzinnego, wysoka jakość szkoły oraz zasoby środowiska lokalnego (miejsca zamieszkania)”²⁰. Analogiczny podział został przyjęty przez System Rekomendacji, który definiuje czynniki chroniące jako: „Cechy jednostki i jej środowiska (rodzinnego, szkolnego, rówieśniczego, lokalnego i makrospołecznego), które wzmacniają potencjał zdrowotny i zmniejszają bądź redukują działanie czynników ryzyka.”²¹ Oczywiście wskazane tutaj propozycje kategoryzacji czynników chroniących prezentują kluczowe obszary, które stoją w centrum uwagi twórców i realizatorów programów profilaktycznych opierających swoją aktywność, jak zauważono powyżej, na odpowiedniej diagnozie, w tym rozpoznaniu potencjałów odbiorców działań profilaktycznych.

Analiza obecności czynników chroniących w rekomendowanych programach profilaktyki uniwersalnej

Na potrzeby rozdziału przebadano metodą wybiórczej analizy treściowej i formalnej siedemnaście uniwersalnych programów rekomendowanych opisanych w przestrzeni wirtualnej na stronie programyrekomendowane.pl. Opisy

¹⁸ Por. J. Szymańska, *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprophylaktyki*, Warszawa 2012, s. 16.

¹⁹ Por. K.A. Wojcieszek, *Na początku była rozpacz... Antropologiczne podstawy profilaktyki*, Kraków 2005, s. 38.

²⁰ K. Ostaszewski, op. cit., s. 111–112.

²¹ *Czynniki chroniące*, <https://programyrekomendowane.pl/strony/artykuly/program,6#czynniki-chroniace> [11.10.2022].

te są dokumentami stworzonymi przez twórców programów i prezentują ich założenia, dynamikę realizacji oraz efektywność. Wśród nich jest jeden program modelowy (III najwyższy poziom rekomendacji), siedem programów wpisanych na poziom „dobra praktyka” (II poziom rekomendacji) i dziewięć jako programy obiecujące (I najniższy poziom rekomendacji). Wszystkie dedykowane dla szkół podstawowych, od klasy zerowej do ósmej, oraz szkół ponadpodstawowych (cztery programy). Czas realizacji programów wynosi od siedmiu godzin (jeden program) do trzech lat. Najczęściej jednak programy trwają ok. trzy miesiące i są realizowane albo w ramach zajęć wychowawczych, albo jako godziny ponadwymiarowe.

Autorki, skupiając się w analizie na wykorzystaniu w programach i obecności w ich opisach czynników chroniących, opracowały autorską matrycę (Tabela 1), która jest uporządkowana według najczęściej przytaczanych w literaturze przedmiotu kryteriów podziału czynników. Same programy skategoryzowano według poziomów rekomendacji: na czerwono zaznaczono program modelowy, na żółto programy na poziomie „dobra praktyka”, na zielono zaś programy obiecujące.

Tabela 1. Matryca czynników chroniących w uniwersalnych programach rekomendowanych

Uniwersalne programy profilaktyczne wg poziomu rekomendacji	Kategorie czynników chroniących			
	Osobowe	Rodzinne	Szkolne i rówieśnicze	Środowiskowe
Fantastyczne Możliwości	+	+		
Tutoring szkolny – program pedagogiki dialogu	+		+	
Unplugged	+	+	+	
Trzy Koła	+		+	
Szkoła dla Rodziców i Wychowawców		+		
Spójrz Inaczej dla klas 1–3	+	+	+	
Program Wzmacniania Rodziny	+	+		
Archipelag Skarbów	+		+	
Lustro	+		+	
Zagrajmy Razem				+
Pierwsza Apteczka Pomocy Emocjonalnej	+			

Uniwersalne programy profilaktyczne wg poziomu rekomendacji	Kategorie czynników chroniących			
	Osobowe	Rodzinne	Szkolne i rówieśnicze	Środowiskowe
ARS, czyli jak dbać o miłość?	+	+		
EPSILON	+	+	+	
Spójrz Inaczej dla klas 4–6	+	+	+	+
Laboratorium Wiedzy Pozytywnej	+		+	
Program Domowych Detektywów	+	+		+
Debata	+		+	+

Źródło: opracowanie własne.

Obecność zidentyfikowanych w powyższej tabeli czynników odczytywano przede wszystkim: we wskazanych celach programów, w opisach ogólnych programów oraz w teoretycznych założeniach. Należy zaznaczyć, iż twórcy programów najwięcej uwagi zwracają na rozwijanie osobowych czynników chroniących, następnie podejmują tematykę czynników rodzinnych. Szkolne i rówieśnicze czynniki chroniące rozwijane są w 10 programach uniwersalnych, natomiast te związane ze środowiskiem społecznym, miejscem zamieszkania, uwzględniane są zaledwie w czterech. Dostrzeżenie tego, samo w sobie, może stanowić inspirującą wskazówkę dla twórców nowych propozycji działań profilaktycznych, które wyróżnić się mogą na tle innych uwzględnieniem w swoich założeniach w większym stopniu angażowania czynników środowiskowych. Niemniej jednak warto przyrzeć się bliżej programom już istniejącym.

Program modelowy „Fantastyczne Możliwości”, przeznaczony dla starszych klas szkoły podstawowej, uwzględnia czynniki związane z posiadaniem pozytywnych wzorców zachowań, obecnością kompetentnych wychowawczo rodziców, ale też umiejętnością radzenia sobie z wyzwaniami okresu dojrzewania i asertywnym postępowaniem w sytuacjach życiowych.

W obszarze programów zaliczanych do poziomu „dobra praktyka”, autorzy zwracają uwagę na czynniki chroniące związane z rozwojem osobowym, sferą rodziną, cechami środowiska rodzinnego oraz szkołą i rówieśnikami. W programie „Tutoring Szkolny” zwraca się uwagę na: poczucie odpowiedzialności za własny rozwój, poczucie bezpieczeństwa w szkole, posiadanie kompetentnego nauczyciela wspierającego rozwój oraz wiarę we własne możliwości, o której

również pisze K. Ostaszewski, wymieniając przykłady czynników istotnych w procesie pozytywnej adaptacji²². Z kolei w programie „Unplugged” podejmuje się pracę nad następującymi czynnikami chroniącymi: poczucie osobistej kontroli nad zachowaniem, krytyczne myślenie, umiejętność odmawiania, podejmowania decyzji, radzenie sobie ze stresem, umiejętność komunikowania się, gotowość do korekacji błędnych przekonań normatywnych, wiedza o zdrowotnych i psychospołecznych konsekwencjach używania substancji psychoaktywnych oraz obecność w otoczeniu młodzieży biorącej udział w programie kompetentnych wychowawczo rodziców. Program „Trzy Koła” wzmacnia takie czynniki osobowe jak: kreatywność, umiejętność rozpoznawania uczuć i radzenie sobie z nimi, umiejętność wartościowego wykorzystywania wolnego czasu, wiedzę o zachowaniach prozdrowotnych, natomiast w obszarze czynników rodzinnych i szkolnych podejmuje kwestie pozytywnego klimatu szkoły oraz pozytywnych więzi między uczniami, nauczycielami i rodzicami. Z kolei jeden z najstarszych w Polsce programów, „Szkoła dla Rodziców i Wychowawców”, porusza czynniki związane z obszarem rodzinnym, w tym: wiedzę o dynamice relacji międzyludzkich w rodzinie, dobre umiejętności komunikacji wewnątrzrodzinnej, satysfakcję z rodzicielstwa i umiejętność tworzenia silnej więzi rodziców z dziećmi (miłość, akceptacja, szacunek do siebie i innych, umiejętność jasnego stawiania wymagań i granic). W „Spójrz Inaczej dla klas 1–3” autorzy wzmacniają następujące czynniki osobowe: umiejętność rozpoznawania i nazywania uczuć oraz radzenia sobie z negatywnymi emocjami, pozytywna samoocena, empatia, umiejętność rozwiązywania problemów/konfliktów, podejmowania samodzielnych decyzji i wiedza o zdrowym stylu życia. Czynniki rodzinne, rówieśnicze i szkolne w tym programie to: obecność kompetentnych dorosłych i pozytywny klimat szkoły. W „Programie Wzmacniania Rodziny”, który kierowany jest do nastoletnich uczniów i ich rodziców, uwaga kierowana jest przede wszystkim na wspieranie kompetencji wychowawczych matek i ojców, posiadanie wiedzy o rozwoju i pozytywnych uczuć wobec dzieci, samoświadomości, czy silnych więzi, o których pisał D. Hawkins. „Archipelag Skarbów” zaś zwraca uwagę na czynniki osobowe, szkolne i rówieśnicze, szczególnie na: posiadanie marzeń i pragnień związanych ze szczęściem w miłości i życiu osobistym, realizację życiowych pasji, dobre więzi z dorosłymi (w tym rodzicami, nauczycielami), system wartości służący zdrowiu, asertywność,

²² K. Ostaszewski, op. cit., s. 112.

umiejętność krytycznego myślenia, radzenie sobie z własnymi emocjami, rozumienie siebie, wiedzę o tematyce zagrożeń wieku dorastania oraz radzenie sobie z presją rówieśniczą.

Obszar programów obiecujących jest również zróżnicowany ze względu na zidentyfikowane czynniki chroniące. W programie „Lustro” uwzględnia się: dobre więzi uczestników programu ze szkołą, pozytywne myślenie i wzorce umiejętności prospołecznych, posiadanie wspierających dorosłych oraz wiedzę o zdrowiu człowieka. W „Zagrajmy razem” z kolei uczniowie pracują nad: umiejętnościami współpracy rówieśniczej w obecności dobrego dorosłego i z poszanowaniem zasad społecznych. Program „Pierwsza Apteczka Pomocy Emocjonalnej” koncentruje się na czynnikach osobowych, takich jak: umiejętność rozpoznawania potrzeb, radzenia sobie ze stresem i trudnościami, optymizm, empatia, wytrwałość, poczucie własnej wartości i prawidłowej samooceny, uważność oraz rozwijanie kreatywności i kompetencji poznawczych. „ARS” umacnia umiejętności przewidywania skutków swoich zachowań, samodzielne podejmowanie decyzji, asertywność oraz wiedzę o zagrożeniach. Twórcy programu „Epsilon” skupiają się na wzmacnianiu poczucia własnej wartości, koherencji, umiejętności życiowych, umiejętności społecznych, a w strukturze czynników rodzinnych i szkolnych ważne jest dla nich wzmacnianie więzi ze szkołą oraz obecność kompetentnych rodziców i wychowawców. Z kolei „Spójrz inaczej dla klas 4–6”, oprócz czynników wymienionych w wersji dla klas młodszych, wzmacnia takie sfery jak: pracowitość, umiejętność realizowania celów, satysfakcję z wykonywanych zadań oraz radzenie sobie z presją rówieśniczą. W programie „Laboratorium Wiedzy Pozytywnej” ważne są czynniki osobowe: postawy proabstynencyjne, wiedza na temat dorastania oraz substancji psychoaktywnych, pozytywna samoocena, asertywność, umiejętności definiowania celów, rozwiązywania konfliktów, krytycznego myślenia, natomiast w polu czynników szkolnych: dobry klimat szkoły. „Program Domowych Detektywów” koncentruje się zaś na umiejętności radzenia sobie z wyzwaniami okresu dorastania, asertywności oraz obecnością wspierających dorosłych i rówieśników. W „Debacie”, ostatnim z omawianych programów, autorzy podkreślają konieczność pracy nad takimi czynnikami jak: postawy proabstynenckie, przyjęcie wartości promujących zdrowy styl życia, kontakt z dorosłym mentorem, szkoła jako miejsca promujące zdrowy styl życia oraz radzenie sobie z presją rówieśniczą.

Znaczenie czynników chroniących w diagnozie profilaktycznej

Diagnoza jest opisywana w literaturze jako poznanie jakiegoś stanu rzeczy poprzez badanie rzeczywistości, ale też jako stan dokonany, który stanowi efekt postępowania diagnostycznego, czyli diagnozowania. To zaś wiąże się z aspektem czynnościowym procesu poznania, określa charakter i formy działań zmierzających do oceny oraz interpretacji zebranych danych²³. W naukach społecznych, które w ogólnym założeniu dążą do modyfikowania, ulepszania, udoskonalania jakości życia ludzi, jednym z nadrzędnych celów badawczych jest poznanie człowieka i jego funkcjonowania w obszarach rozwoju, relacji i więzi. To poznanie warunkuje przyjęcie skutecznych działań w zakresie nie tylko wychowania, ale również zapobiegania zachowaniom ryzykownym dzieci i młodzieży.

Diagnoza profilaktyczna, poprzez teoretyczne zaplecze oraz metodykę, ściśle związana jest z diagnozą pedagogiczną. Jej celem jest możliwie pełne oszacowanie tych aspektów funkcjonowania psychospołecznego jednostek lub grup osób z obszarów objętych działaniem zapobiegawczym, które są istotne dla poznania etiologii dysfunkcji i zaprojektowania przyszłych działań psychokorekcyjnych²⁴. Poznanie predyktorów zachowań ryzykownych dotyczy jednostek i grup, u których takie zachowania wystąpiły, dlatego po dokonaniu procesu diagnostycznego podejmuje się kroki w zakresie profilaktyki wskazującej lub terapii.

W przypadku profilaktyki uniwersalnej, która polega na wzmacnianiu pozytywnych obszarów życia młodych ludzi, proces diagnozy skupia się na identyfikowaniu, klasyfikowaniu i opisywaniu czynników chroniących, w celu ich wzmacniania oraz tworzenia nowych. Biorąc pod uwagę zakres diagnozowania, można przyjąć, że diagnoza profilaktyczna na poziomie uniwersalnym jest wybiórcza i problemowa. Skupia się bowiem na elementach, które są pozytywne, wzmacniające i uodparniające na podejmowanie zachowań ryzykownych. Mając na uwadze sformułowany przez Ewę Wysocką standard realizacji

²³ E. Wysocka, *Diagnoza w resocjalizacji*, Warszawa 2008, s. 15.

²⁴ Z. Gaś, *Psychoprofilaktyka. Procedury konstruowania programów wczesnej interwencji*, Lublin 2000, s. 39.

profilaktyki zrównoważonej²⁵, wydaje się, że dostrzeżone wyżej czynniki chroniące stanowią wskaźniki dla diagnozy profilaktycznej nie tylko na poziomie uniwersalnym, ale również na poziomie selektywnym i wskazującym. Ich obecność, weryfikowana w procedurach ewaluacji, staje się mapą latarni morskich, które ułatwiają przede wszystkim szkołom poruszanie się po trudnych wodach dojrzwania. Odpowiednio prowadzone działania diagnostyczne pozwalają bowiem na podejmowanie efektywnych kroków w celu:

- polepszania klimatu szkolnego, który jest jednym z ważniejszych i najczęściej wymienianych w programach rekomendowanych czynników chroniących,
- realizacji adekwatnych programów profilaktycznych,
- realizacji zajęć selektywnych, socjoterapeutycznych,
- indywidualizacji działań interwencyjnych, w sytuacji pojawienia się zachowań ryzykownych.

Wydaje się, że zasadą diagnozy profilaktycznej, realizowanej w szkołach, powinno być dostosowanie działań diagnostycznych do poziomów profilaktyki, świadomy wybór paradygmatów, w ramach których prowadzona jest diagnoza (od przyrodniczego, ilościowego, do humanistycznego, jakościowego) oraz zwrócenie uwagi na możliwości procesu diagnozy. Po pierwsze trzeba uwzględnić i zachować wszelkie normy etyczne w pracy z młodym człowiekiem, szczególnie na etapie diagnozy profilaktyki uniwersalnej (np. nie zadawać pytań sugerujących podejmowanie zachowań ryzykownych). Po drugie, rzetelnie odpowiadać na pytania o przedmiot (co diagnozujemy?), podmiot (kogo diagnozujemy?), cele (po co diagnozujemy?), kompetencje diagnosty (kim jest i jaka jest osoba bezpośrednio diagnozująca?) oraz model poznania. Po trzecie, używać sprawdzonych metod: naturalnych (obserwacja, wywiad i rozmowa, ankiety, badania dokumentów i wytworów), standaryzowanych (testy, skale, kwestionariusze wcześniej przebadane pod kątem trafności, rzetelności pomiaru) i danych zastanych (raporty gminne, wojewódzkie, ogólnopolskie, badania ESPAD lub inne prowadzone przez wiarygodne ośrodki). Ostatnią zasadą, wynikającą z powyższej analizy, a nawiązującą do tezy o zrównoważonej diagnozie, jest wykorzystanie spektrum przytoczonych czynników chroniących jako kryteriów formowania strategii, metod i narzędzi diagnostycznych. Tak, by określić, w jakim stopniu na terenie danej placówki warto wzmacniać czynniki chroniące, a w jakim należy je tworzyć.

²⁵ Zob. E. Wysocka, *Diagnoza pedagogiczna...*, op. cit.

Podsumowanie

Problematyka diagnozy profilaktycznej w systemie edukacji jest wyjątkowo ważnym wyzwaniem dla pedagogów, nauczycieli i pozostałych pracowników. Ze względu na jej kluczowe znaczenie w procesie tworzenia i realizowania programów wychowawczo-profilaktycznych warto pamiętać o zrównoważonym kierunku działań oraz zwróceniu szczególnej uwagi na diagnozowanie czynników chroniących. Te bowiem z jednej strony stanowią mur ochronny przed zagrożeniami społecznymi, zachowaniami ryzykownymi, ale z drugiej tworzą dla młodego człowieka zasób i potencjał na całą jego drogę życia.

Z powyższej analizy wynika, że autorzy rekomendowanych programów profilaktycznych na poziomie uniwersalnym najczęściej zwracają uwagę na wzmacnianie następujących czynników chroniących:

- na poziomie osobowym: umiejętności komunikacyjne, radzenia sobie z wyzwaniami okresu dojrzewania, ze stresem, asertywność, pozytywna samoocena, wiedza o świecie i zagrożeniach,
- na poziomie rodzinnym: kompetentni wychowawczo rodzice, pozytywne relacje w rodzinie,
- na poziomie szkolnym i rówieśniczym: dobry klimat szkolny, więzi ze szkołą oraz kompetentni nauczyciele, radzenie sobie z presją rówieśniczą,
- na poziomie społecznym: umiejętności współpracy, współdziałania i przestrzegania zasad.

Choć analiza przeprowadzona na potrzeby niniejszego rozdziału nie wyczerpuje tematyki, to wydaje się, że badania prowadzące do rozpatrywania kategorii czynników chroniących, popularyzowania wiedzy o ich znaczeniu dla życia i zdrowia człowieka są niezwykle istotne.

BIBLIOGRAFIA:

KSIĄŻKI I ARTYKUŁY

- Borucka A., Okulicz-Kozaryn K., *Program Wzmacniania Rodziny. Profilaktyka uniwersalna, selektywna czy wskazująca?* [w:] *Profilaktyka w grupach ryzyka. Działania*, red. M. Deptuła, Warszawa 2010.
- Gaś Z., *Profilaktyka w szkole* [w:] *Profilaktyka w szkole. Poradnik dla nauczycieli*, red. B. Kamińska-Buśko, J. Szymańska, Warszawa 2005.
- Gaś Z., *Profilaktyka w szkole*, Warszawa 2006.

- Gaś Z., *Psychoprofilaktyka. Procedury konstruowania programów wczesnej interwencji*, Lublin 2000.
- Kubinowski D., *Jakościowe badania pedagogiczne. Filozofia – metodyka – ewaluacja*, Lublin 2011.
- Ostaszewski K., *Kompendium wiedzy profilaktyce [w:] Jak zadbać o jakość w profilaktyce – System Rekomendacji Programów Profilaktycznych i Promocji Zdrowia Psychicznego*, red. K. Ostaszewski, K. Okulicz-Kozaryn, M.J. Sochocki, M. Sokółowska, J. Szymańska, Warszawa 2016.
- Portal Programy Rekomendowane, <https://programyrekomendowane.pl>
- Radomska A., *System rekomendacji programów profilaktycznych i promocji zdrowia psychicznego [w:] Rekomendowane programy profilaktyki uzależnień*, Warszawa 2016.
- Rubacha K., *Metodologia badań nad edukacją*, Warszawa 2008.
- Szymańska J., *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Warszawa 2012.
- Szymańska J., *Szkoła jako miejsce realizacji działań profilaktycznych [w:] Profilaktyka w środowisku lokalnym*, red. G. Świątkiewicz, Warszawa 2002.
- Wojcieszek K.A., *Na początku była rozpacz... Antropologiczne podstawy profilaktyki*, Kraków 2005.
- Wysocka E., *Diagnostyka pedagogiczna. Nowe obszary i rozwiązania*, Kraków 2013.
- Wysocka E., *Diagnoza w resocjalizacji*, Warszawa 2008.

AKTY PRAWNE

- Rozporządzenie MEN z 15.02.1999 r. w sprawie ramowego statutu szkoły publicznej, Dz.U. z 1999, nr 14, poz. 13.
- Rozporządzenie MEN z 15.02.1999 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego, Dz.U. z 1999, nr 14, poz. 129.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 26 lutego 2002 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz.U. 2002 nr 51 poz. 458.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej, Dz.U. z 2017 r., poz. 356.
- Ustawa Prawo oświatowe, Dz.U. z 2017 r., poz. 60.
- Ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi, Dz.U. z 2021 r., poz. 1119.
- Ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii, Dz.U. z 2020 r., poz. 2050.